

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 930.1 : 94 (477) «Томашівський»

С.Т.ТОМАШІВСЬКИЙ

СХІД І ЗАХІД: ІСТОРИЧНО-ПОЛІТИЧНИЙ НАРИС

В есе Степана Томашівського подається неоромантична візія Галичини як українського національного «П'ємонту». Висвітлюється історія України в розрізі відомої тези про українські землі як цивілізаційне/культурне перехрестя. Обстоюється думка про західне походження політичного українства й української національної ідеї.

Ключові слова: історія України, українська історіографія, Галичина, Томашівський.

У стильовій формації неоромантизму початку ХХ ст. символічне постає як особлива комбінація емпіричного й уявного, дійсного та ілюзорного, логічного й інтуїтивного, раціонального та ірраціонального, ба навіть як самобутнє конструювання образу, що з'єднує різні зрізи історичного буття та легітимізує відповідну ідею чи ідеал. Відтак символічна репрезентація не тільки трансформує і сполучає предметний зміст із множинністю смислів, а й апелює до чогось вищого, абсолютного, ідеального. Недаремно символічне мислення пов'язує з здатністю представити певне явище, процес або об'єкт в іншій якості, що надає їй міфологічного, метафізичного, трансцендентального, сакрального чи іншого підтексту.

Власне, інструментальне призначення символу полягає в переакцентуванні/переоцінці/відкритті сенсу звичайного, буденного, традиційного. Відтак символічне представлення, зорієнтоване на виявлення незвичайного й виняткового у пересічному та ординарному, себто в означенні таких прикмет, які наві'язують нові асоціації, змінюють контексти висвітлення та продукують інші, часом приховані смисли.

Символічність постулює самобутню логіку розгортання фактографічного матеріалу у відповідності зі смисловою перспективою чи багатошаровою структурою, яка вибудовується в текстах мислителів, інтелектуалів, науковців. Символічне репрезентує єдність і цілісність у духовній чи інтелектуальній рецепції культури, проте залежить від способу конструювання того чи іншого зрізу навколишнього світу, зокрема минувшини. Більше того, таке представлення має особливе значення на початковій фазі концептуалізації, оскільки виступає як своєрідний дороговказ для інтелектуальної, духовної, культурної трансформації на теренах соціогуманітаристики. Іноді символічне претендує на роль універсального мірила вартості щодо минувшини, сучасності й майбуття.

У візії українського історика-неоромантика і, заразом, консерватора-культурника Степана Томашівського (1875–1930 рр.)¹ таке виняткове символічне місце відводиться

¹ Про нього див. докл.: Крип'якевич І. Степан Томашівський (некролог) // Записки Наукового

«трикутнику» історичного розвитку України – Степ, Польща та Московщина², котрий конструювався за вимогами «уявної географії» перших десятиліть ХХ ст.³ Це своєрідне мірило вартості С.Томашівського навіть нарекли «метафізичним трикутником»⁴, у контексті котрого вибудовані авторське «перевідкриття» й апологія Галичини як українського національного «П'ємонту».

Із такої перспективи призначення символічного «трикутника» полягає в тому, щоби розкрити приховані смисли та справжній масштаб Галичини в національній історії, котрі, на переконання С.Томашівського, ігнорувалися тодішніми українськими інтелектуалами. Авторська візія щодо виняткової ролі цього регіону доволі яскраво виявилася ще у його писаннях воєнної доби⁵, а у відомій праці «Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки» (Львів, 1919 р.) представлена вже повною мірою.

Утім, після завершення Першої світової війни й поразки Української революції 1917–1921 рр. погляди та світосприйняття С.Томашівського зазнали новітніх інтелектуальних впливів, зокрема в річищі ідей В.Джемса, Ґ.Ферреро⁶, О.Шпенглера та ін.⁷ Історик тяжко пережив психологічні й інтелектуальні випробування «травматичним» досвідом війни, революції. «По програній [війні] 1919 р. я сподівався, що при допомозі Мир[ової] Конф[еренції] в Парижі ми зможемо зберегти мінімум автономії державності в Галичині й утворити справжній П'ємонт на будуче. Та наш національний максималізм (большевизм!) в ім'я: все або ніщо! знівечив усе», – з гіркотою відзначав він у листі від 25 серпня 1922 р. до І.Кревецького⁸.

товариства імені Шевченка (Львів). – Т.151. – Л., 1931. – С.225–230; С.Томашівський: Історик, політик, публіцист. – Л., [1931]. – 79 с.; [Борицак І.К.]. С.Томашівський – історик (До 20-річчя з дня його смерті) // Україна (Париж). – 1951. – №6. – С.432–436; Полонська-Василенко Н. Перша державницька праця з історії України (До 30-річчя виходу в світ «Історії України» д-ра Ст.Томашівського) // Державницька думка (Філадельфія). – 1951. – №4. – С.4–14; Бортняк Н. Степан Томашівський: початки наукової та громадської праці до 1911 // Україна в минулому. – Вип.2. – К.; Л., 1992. – С.93–115; Потульніцький В. Чи все щастя в соборності? // Старожитності. – 1994. – №5/6. – С.6–9; 1995. – №3/4. – С.10–12; Швагуляк М. Степан Томашівський і західноукраїнський консерватизм // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. – Вип.3/4. – Л., 1997. – С.308–336; Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука: Мат. наук. конф., присвяч. М.Грушевському (Львів, 24–25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.). – Л., 1999. – С.186–192; Халак Н.В. Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; Її ж. Степан Томашівський – дослідник історії Угорщини // Хроніка-2000. – Вип.3 (89): Україна – Угорщина. – Ч.2. – К., 2011. – С.60–75; Кирилів М. С.Томашівський та місце Української греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип.19. – Л., 2007. – С.32–37; Тельвак В. Краківська доба життя і діяльність С.Томашівського у світлі документів архіву Ягеллонського університету // Архіви України. – 2009. – №1/2. – С.138–149.

² Томашівський С. Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. – Л., 1919. – С.12.

³ Бережная Л. «Украинский треугольник» Степана Томашивского (1875–1930), или Об особенностях «воображаемой географии» начала ХХ в. // Ab Imperio. – 2007. – №4. – С.196–198.

⁴ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.334–335.

⁵ Томашівський С. Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. – 2-ге вид. – [Б.м.], 1915. – С.23–24.

⁶ Томашівський С. Влада й культура // Хліборобська Україна (Відень). – 1922/1923. – Кн.4, зб.7/8. – С.308–309; Кревецький І. Руїна європейської цивілізації? [про книгу Ґ.Ферреро «Гибель античної цивілізації». – Київ–Лейпциг, 1923] // Літопис політики, письменства і мистецтва (Берлін). – 1924. – №2. – С.21–22.

⁷ Зайкин В. В'ячеслав Липинський як історик // В'ячеслав Липинський та його доба / Упор. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.; Житомир, 2007. – С.245; Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.314–317, 451–452.

⁸ Див.: Швагуляк М. Степан Томашівський про досвід визвольних державницьких змагань українців // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.44. – Л., 2009. – С.427.

Вочевидь, до переосмислення минувшини спонукали і практики С.Томашівського як політика з досвідом дипломата – учасника Паризької мирної конференції 1919 р., фахового історика та невтомного редактора, позаяк він редагував політичний відділ тижневика «Українське слово» (1921–1922 рр.) та часопис «Літопис політики, письменства і мистецтва» (кінець 1923–1924 рр.). Обидва видання друкувалися в Берліні й мали прогетьманське спрямування. Не випадково проект львівського двотижневика «Політика» плекався як періодичний орган політичної аналітики, котрий «матиме лице, обернене в минуле (курсив наш – О.Я.) для пояснення сучасності і для зрозуміння виглядів на майбутнє»⁹.

Тодішні суспільно-політичні настрої й устремління, котрі призвели до появи львівської «Політики», доволі добре описав І.Крип'якевич, який певний час був співробітником журналу:

«Відчувалася потреба серйозного ідеологічного органу, що провів би оцінку періоду визвольних змагань і укріплював державницьку думку. Врешті інженер Мудрак, дуже культурна і чесна в громадських справах людина, добув фонди між своїми знайомими і можна було зреалізувати справу. Як редактора передбачували спочатку В.Панейка, що довгі роки проживав у Франції, увійшов глибоко у західню культуру, мав політичний нерв, не був зв'язаний з політичними котеріями (гуртками – О.Я.) – міг дати щось нове в політиці. Але він відмовився. Тоді редакцію передано Степанові Томашівському. Він спершу вів журнал у дискусійному напрямі, але скоро почав підготовляти угоду з Польщею, якої виявився гарячим прихильником»¹⁰.

Отож нетривала історія часопису (жовтень 1925 – березень 1926 рр.) значною мірою була пов'язана з відмінними світоглядними орієнтирами та політичними вподобаннями українських інтелектуалів середини 1920-х рр. (хоча варто взяти до уваги й складні фінансові обставини). Та, незважаючи на короткочасне побутування «Політики», на її сторінках було вміщено цілу низку дуже цікавих текстів В.Бачинського, Д.Дорошенка, В.Залозецького, І.Кревецького, І.Крип'якевича, З.Кузеля, В.Кучабського, І.Лоського, О.Назарука, В.Панейка, зокрема й ряд писань С.Томашівського¹¹.

Зазначимо, що апологія історичної ролі Галичини за версією С.Томашівського не сприймалася багатьма українськими вченими та діячами. Приміром Д.Дорошенко в листі до В.Липинського від 11 січня 1926 р. прокоментував публікацію есе «Схід і Захід: Історично-політичний нарис» у вигляді риторичного питання: «Що це проф. Томашівський в ч. першому “Політики” за дурниці пише про наддніпрянське населення України. Зовсім не згадує сіверян (ст.9), чи це ігноранція, чи галицьке чванство, що, мовляв, Галичина – пуп землі української; а все інше тільки додаток?»¹².

Утім попри гострі, інколи слухні зауваги опонентів, згадане есе доволі добре відображає характерні риси С.Томашівського як історика з широким концептуальним горизонтом, чудовим знанням кількох іноземних мов і, водночас, блискучого

⁹ Замість програми // Політика (Львів). – 1925. – 10 жовтня. – №1. – С.2.

¹⁰ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – [Вип.8:] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001. – С.120.

¹¹ Томашівський С. Трагедія Драгоманова: Кілька чудацьких думок з приводу 30-ліття його смерті (20.VI.1925) // Політика. – 1925. – 10 жовтня. – №1. – С.6–8; 25 жовтня. – №2. – С.27–29; Його ж. Драгоманов і молодь // Там само. – 10 листопада. – №3. – С.44–46; Його ж. Драгоманов і Галичина // Там само. – 10–25 грудня. – №5/6. – С.78–84 та ін.

¹² Липинський В. Архів. – Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І.Коровицький. – Філадельфія, 1973. – С.200.

публіциста з образними сентенціями та метафоричними пасажами, що увінчуються точними «формулами». У стильовому плані його текст спирається на культурницьке, іноді соціокультурне осягнення світу історії, хоч автор досить часто тяжіє й до класичного факторного підходу в позитивістському дусі. Проте всім цим смисловим шарам у студії С.Томашівського надає викінченого забарвлення його неоромантична апологія «галицького Пемонту» в історії України.

Архітектоніка есе вибудована нібито як традиційна сюжетна «нарізка» з аналізом загальних факторів – географічне розміщення, етнологічне становище, історична/політична доля, культура й релігія та, урешті, прогностичні висновки, – виявляє надзвичайно динамічний спосіб мислення С.Томашівського, який, переходячи від одного текстового блоку до іншого, щораз відкриває нові контексти порушеної проблематики, котрі раптово постають як своєрідні площини висвітлення. Відтак ідея цивілізаційного/культурного перехрестя в авторському викладі органічно перетікає на поле походження політичного українства та його національної ідеї з очевидним галицьким рефреном.

Зауважимо, що в есе доволі виразно намічено контури культурницької та релігійної підоснови («церковно-культурного типу») українства як синтезу західних і східних впливів. Цю почесну місію в неоромантичній візії С.Томашівського відведено церковній унії між католиками та православними (1596 р.), котра визначала наукові інтенції вченого у другій половині 1920-х рр., пов'язані з його студіями з історії української церкви у світлі західної й католицької перспективи¹³.

Вельми цікавими та влучними виглядають і прогностичні розумування С.Томашівського, висловлені впродовж першої половини 1920-х рр. Скажімо, його припущення про те, що поділ між більшовицьким Сходом та Європою зможе втриматися п'ять і навіть більше десятиліть, або спостереження про надзвичайну полярність цієї соціокультурної межі, яка розділила українців не тільки поміж різними державами, а й культурними світами. Імовірно, саме з цієї царини походять думки С.Томашівського, висловлені ще на початку 1920-х рр., про неминучість нової світової війни в найближчі кілька десятиліть¹⁴.

Зрештою, есе галицького історика у стислій та яскравій формі фіксує тодішні інтелектуальні настрої й парадигматичні взірці, що пролягли поміж неоромантизмом, соціологізацією минувшини, морфологією (циклічними, цивілізаційними теоріями) всесвітньої історії та геополітичними візіями першої третини ХХ ст.

Працю С.Томашівського відтворено за публікацією 1926 р.¹⁵ Окремі друкарські огріхи виправлено без застережень. Авторське виділення розбивкою деяких слів подається за першопублікацією. До тексту С.Томашівського долучено примітки історіографічного спрямування. Уточнюючі відомості представлено у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

¹³ *Томашівський С.* Предтеча Исыдора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241–1245) // *Записки Чина Св. Василия Великого.* – Т.2, вип.3/4. – Жовква, 1927. – С.221–313; *Його ж.* Вступ до історії церкви на Україні // Там само. – Т.4, вип.1/2. – Жовква, 1932. – С.1–160.

¹⁴ *Томашівський С.* Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – С.53.

¹⁵ *Томашівський С.* Схід і Захід: Історично-політичний нарис // *Політика.* – 1926. – 5 січня. – №1. – С.6–12.

I

Чи ми, Українці, належимо до Сходу чи до Заходу? Таке питання ставиться у нас часто ученими і політиками. У одних воно подиктоване вчасні філософічними, вчасні політичними мотивами, у других – очевидно, тільки політичними. Сам факт, що таке питання поновляється у нас часто, показує, що воно ще не знайшло належної відповіді, чи радше що відповідь була різна. Не треба далеко забігати взад. В часі світової війни і ще кілька літ після неї наші письменники і політики ужили багато слів, ще більше паперу й чорнила на те, щоб переконати світ, що Українці мовляв нічого спільного зі Сходом і його народами не мають, що вони родом і душею Європейці, чи пак західні Європейці, заборолі проти східного варварства і т. ін.¹⁶ Незабаром однак такі голоси почали втихати, натомість щораз частіше і щораз голосніше стали відзиватися голоси протилежні (навіть у тих самих органах і з-під тих самих пер), що мовляв ми були, є й полишимося народом східним, нероздільно зв'язаним із долею Східної Європи, якому Західна Європа була, є й буде ворогом. Отся скоро переміна «орієнтацій», з одної протилежності в другу, доказує очевидно, що в основі обох їх були і є мотиви політичні, без огляду на те, чи вони висловлювалися ученими, чи політиками, чи публіцистами, чи таки звичайними громадянами. Отся скоро переміна дає ще й інший доказ: що з наукового пункту погляду се питання ще не вирішене. І зправди, хоч воно цікавило багато наших людей, то досі ніхто не зробив його предметом систематичної критично-наукової студії. А в недостаті такої розвідки і її висновків – яку ціну можуть мати наші хитання сюди й туди? Правда, політична орієнтація може, часом і повинна мінятися – се річ політичної тактики, хвилювальної потреби тощо; однак коли з такою переминою змінюється весь національно-філософський світогляд, весь багаж нашого культурного дорібку, то таке скидання одної шкіри й надівання другої не може свідчити, що маємо до діла з довершеною нацією.

Отсей нарис не має, очевидно, заступити наукової розвідки про становище України й Українців між Сходом і Заходом у минулім і сучаснім; він має лише підготувати її, дати товчок до студіювання сього питання і до підготовчих праць на сім полі. Він хоче тільки з'ясувати об'єм і зміст самого проблему та в головних рисах зазначити ті висновки, до яких критична аналіза його мусить доходити. А що дилемма «Схід чи Захід» захоплює різні боки, умови і прояви складного громадянського життя, тому розглядати її треба згідно з поодинокими аспектами того ж життя, а саме: а) зі становища географічного (земля), б) етнологічного (раса і мова), в) історичного (політична доля), г) культурного (релігія, письменство), д) політичного (наші сучасні завдання).

Поки приглянемося кожному з сих п'яти боків нашого проблему, наперед мусимо підкреслити пливкість і хиткість понять Сходу і Заходу, так само, як і

¹⁶ Див., напр.: *Грушевський М.* Наша західна орієнтація // *Його ж.* На порозі нової України: Гадки і мрії [Репринт. вид. 1918 р.]. – К., 1991. – С.13–16; *Липинський В.* Релігія і церква в історії України (Передрук статей з «Америки»). – Філадельфія, 1925. – С.52–57; *Терлецький О.* Україна заборолі культури й цивілізації перед степовиками. – Л., 1930. – 92 с.

близьких їм ідей Азії і Європи, часто уживаних замість тих. Антитеза Сходу й Заходу, Азії й Європи появляється вже дуже рано у Греції, у зв'язку з персько-грецькими війнами (Геродот), при чому синонімом Азії була т. зв. Мала Азія, Європи – Балканський півострів. Згодом оба поняття поширювалися щораз більше, один на захід – на сучасну Європу, другий на схід – на азійський континент. При сім однаке стара Скитія, пізніша Сарматія, себто те, що сьогодні звичайно зовемо Східною Європою, довгий час не мала докладно визначеного місця: зараховувано її то до Азії, то до Європи, то добачувано в ній щось посереднього або самостійного. І хоч географічна наука остаточно усталила європейсько-азійську межу на Уралі й Каспію, то й ся межа й досі не перестала бути умовною, конвенційною. Тому-то й сьогодні назви Сходу і Заходу уживаються дуже вільно. Так ось у Французів часто можна зустріти вислів, що Захід кінчиться на Рені¹⁷; у Німців – що він сягає до Висли; Поляки пересувають його межі, в міру потреби й обставин, ще далі; Українці силкуються знов часом пересунути сю межу поза Дніпро; натомість в Росії здавна вкоринився звичай протиставити сю імперію «Європі» на заході, себто продовжати старинний поділ північного світу на Європу, Скито-Сарматію й Азію. Сю релятивність і пливкість назв треба мати на оці при розгляді поодиноких боків нашого питання, бо не в кождім з них об'єм і зміст тих назв однаковий.

II

Маючи на увазі Європу в конвенційних межах географічних (по Урал), можемо її математично ділити, в напрямі від заходу до сходу, на дві або три частини. В першому разі Західна Європа сягатиме поза Львів, приблизно по лінію Золотої Липи¹⁸, все даліше від нього належатиме вже до Східної Європи. Ся межа сходиться досить докладно з т. зв. головним європейським вододілом, який у нас відмежовує чорноморський водний басен від балтійського. В такому разі Українці в Польщі взяті як цілість, творили б широку смугу на самій межі Східної і Західної Європи; Закарпатська Русь була б уже в цілості на Заході, Буковина – на Сході. На таким поділі побудована теза, прийнята польськими географами, що Польща, більш-менш у цілості, лежить у Західній Європі.

Та з другого боку доволі поширений, особливо в Німеччині, довжинний поділ Європи на три частини: Західну, Середню¹⁹ і Східну Європу. Він має чимало аргументів за собою; промовляють за ним, окрім чисто географічних, особливо соціально-культурні обставини. В такому разі границя між Середною і Східною Європою припадає на лінію між Озівським морем і Финським заливом, й Україна майже в цілості повинна б бути зарахована до Середньої Європи. Однаке такому далекому відсуненню Східної Європи противиться очевидний одноцільний характер всього Східноєвропейського низу, що однаково обіймає басени Дніпра, Волги і Двини, – факт, бистроумно замічений уже нашим

¹⁷ Річка у землі Гессен (ФРН).

¹⁸ Річка, ліва притока Дністра, у Львівській і Тернопільській областях України.

¹⁹ Про походження геополітичної візії «Середньої Європи» («Mitteleuropa») див. докл.: Українська державність у XX ст.: Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – С.130–137.

першим географом, літописцем Нестором, чи як там звався автор «Повісти временних літ». Тому то прихильники потрійного поділу Європи, шукаючи компромісу з сим очевидним фактом одноцільності Східноєвропейського низу, пересувають межу між Середною і Східною Європою на лінію Дністровий лиман – Рижський залив, знаходячи різні аргументи в користь такого поділу. Та разом з сим, обговорена висше границя між Західною і Східною Європою (при подвійнім поділі) й отся між Середною і Східною (при потрійнім поділі) сходяться близько з собою, розділяючи всіх Українців на дві часті: східних (Наддніпрянина) і західних (Поділля, Галичина й Волинь). Як побачимо низше, сей розділ має чимало оправдання в історії.

Збираючи в одно, треба сказати: до Східної Європи в найтіснішій розумінню (басен Волги й Дону) Україна не належить, що найбільше східні неісторичні окрайни туди переходять (характеристичне, що на такій окрайні лежить нова політична столиця України Харків!). До Східної Європи в найширшій розумінню належить велика більшість українських земель, виходять поза неї західні частини, простором не дуже великі, одначе з великою історичною традицією (Перемишль, Холм, Берестя, Володимир, Львів, Галич, Мукачево). Вкінці до Східної Європи в середнім розумінню приписати належить Донеччину, Подніпрове по Случ і Горинь, та Побожжя²⁰; натомість Подністрове, Покуття, Посяння, Побужжя, басен гор.[ішньої] Припеті і Закарпаття лежатимуть уже поза її межами. Одним словом, сучасна (етнографічна) Україна має характер перехідної географічної території від Заходу до Сходу, з перевагою сього останнього. Підкреслити треба слово «сучасна», бо – як побачимо дальше, – історична Україна далеко більше була скупчена на заході сучасної.

III

Приступаючи до етнологічного боку нашого питання, пригадуємо, що сучасний український племінний тип, як усі інші народи, являється продуктом довшого процесу перехреснування різних чинників; що під впливом тих чинників одні племінні елементи спокувалися з собою (процес асиміляції), інші відокремлялися (процес дифференціації). Той процес творення національних індивідуальностей в Європі з правила ішов по рівнобіжниковій лінії з заходу на схід. Річ дуже характеристична, що споріднені між собою (мовою, релігією, культурою) європейські народи розміщені побіч себе, разом з перехідними типами, від заходу до сходу, а не прим.[іром] з полудня до півночі. Так ось шляхом дифференціації повстали Португальці, Кастилійці і Каталонці на Піренейськім півострові, Норвежці і Шведи – на Скандинавськім, Словінці, Хорвати, Сербі і Болгари на Балканському, Чехи і Словаки, Полабські Словяне і Поляки і т. ин. Натомість на цілому просторі між Піренеями й устем Рена повно скристалізувалася тільки одна нація; на Апенінськім півострові без уваги на великі расові, мовні й культурні різниці, маємо також лише одну націю; те саме в Німеччині, мимо величезних різниць в напрямі з полудня до півночі і т. ин. Лише на сході Європи бачимо дивне на око явище. Близько

²⁰ Побужжя.

споріднені з собою «три руські народности» – Українці, Білоруси й Москалі – уложені побіч себе инакше, ніж можна було сподіватися: Білоруси на півночі, Українці на півдні, Москалі на сході від сих обох. Незвичайність тут у т. ск. вертикальному, а не горизонтальному розміщенню Українців і Білорусів, як відомо, споріднених і з незамітним переходом між обома типами, між якими нема докладної границі (натомість деяка подібність розміщення Українців і Москалів на Донеччині тут без значіння, бо та колонізація дуже пізна, коли оба племінні типи були готові). Сю незвичайність можна собі пояснити тільки догадкою, що давніша територія Українців або Білорусів виглядала инакше, ніж тепер. А що про якесь велике пересунення білоруської людности історія від непам'ятних віків не знає нічого, остають тільки Українці, як такі, що колись мусіли бути скупчені далеко більше на заході, так що український і московський племінні типи витворилися тогді, коли відносні племена не стикалися одно з одним, тільки через Білорусів. Значить, що з усіх східнослов'янських племен, з котрих витворилися «три руські народности», ті племена, що склали українську національність, жили на самім заході старої історичної Руси.

Сю гіпотезу можна скріпити цілою низкою інших вказівок і фактів, між ними расовими і мовними прикметами Українців. Щодо р а с и, то неважаючи на доволі примітивний стан антропологічних дослідів у нас, треба назвати ствердженням фактом західний початок Українців. Так ось досить помітне споріднення їх з Хорватами і Сербами може бути пояснене виключно лише зі становища західної, не східної правітчини Українців, бо тільки десь біля західних чи середних Карпат могли вони бути сусідами південних Слов'ян.

Ще значніший західний характер бачимо в українській м о в і. Полишаючи на боці спільні елементи з південними Слов'янами, що можна пояснити так само, як і расову близькість, праруська основа української мови носить на собі такий великий знак посвоячення з польською, чеською і словацькою мовами, а через сі навіть з германськими говорами, що всього того не можна б собі жадним способом пояснити, коли б ми приймали українську правітчину далі на сході, прим.[іром] над Дніпром і Десною. Коли б так було, то дивна однастайність української народної мови від Сяну до Дону не знайшла б жадного раціонального пояснення. Сю однастайність можна зрозуміти тільки так, що українські колоністи на сході виходили з одного розмірно невеликого західного матірнього пня з виробленою вже мовою.

Збираючи в одно висше сказане, доходимо до висновку, що процес творення і зросту українського народу поступав, як усюди в Європі від Заходу до Сходу; що колиска, племінна колиска Українців, мусіла бути десь на західній периферії сучасної етнографічної території. Сю українську правітчину можна умістити тільки на просторі між Карпатами на півдні та дол.[ішнім] Бугом²¹ на півночі, між середно-вислянськими пущами на заході та надприпетськими болотами і волинсько-подільськими луками на сході. Звідси українські предки, спонукані своєрідним *Drang nach Osten*²², поширилися далеко на схід і південь, на тепер заняті Українцями простори.

²¹ Мається на увазі р.Західний Буг.

²² «Натиск на Схід» (нім.).

IV

Висше наведені тези про західний початок сучасного українського племен можна ілюструвати і потверджувати безліччю і с т о р и ч н и х фактів. Та є й деякі в і с т о р і ї прийняті погляди, які могли б заперечувати наші тези, одначе при ближшій розгледі ці погляди показуються фікціями, чи там неумотивованими гіпотезами. До таких гіпотез належить прим.[іром] теорія про слов'янську правітчину над Дніпром і Волгою, теорія дуже слабо збудована, одначе сама собою ще не суперечна з галицько-волинським родом Українців, натомість цілком суперечна, коли вона хоче впевняти, що українське плем'я від непам'ятних часів сиділо над Дніпром. В дійсности сей погляд не має нічого за собою, тільки все проти себе. Фантазією є й твердження деяких істориків про те, що прим.[іром] в IX або X вв., або ще раніше, суцільна українська колонізація досягала до Чорного моря або обніжжа Кавказу. Натомість безсумнівний факт той, що в часі найбільшої могутности Києво-руської держави, за Володимира В.[еликого], у віддалі двох днів маршу на південь від Києва починався вже дикий степ, на котрий без воєнної охорони ніхто не вступав (пор. [івняйте] сцену Володимира з св. Бруном²³). Безсумнівний факт також той, що в такому самому віддаленні на північ від Києва починалася вже білоруська територія, та сама, що й сьогодні. Дальше певне й те, що до самого кінця княжої доби, в цілому басені р. Бога²⁴ не було й одного поважнішого города, крім кількох малозначних городків на його верхів'ях. Тому зі здивуванням можна спитати: де властиве жили ті споконвічні наддніпрянські автохтони Українці? Відповідь проста і єдино можлива: на заході, на Волині і в Галичині, а до Дніпра доходили могли тільки клином між Білорусами над Припетю і диким степом, а за Дніпро могли переходити тільки мало і спорадично. Продовж усеї княжої доби Київ був крайним городом, крайним вже зі становища українського відламу сеї Руси. І котрі руські племена найперше відокремлюються від Києва? Білорусь і Галичина. Се значить, що скоро по Ярославі М.[удрому] основи «трьох руських народностей» були вже готові. Сей процес ішов у парі не з розвитком Києва, а з його упадком. Стара киево-руська держава тільки з великими застереженнями може називатися українською, тому що Українцями заселені землі творили щонайменше 1/6 частину всеї Руси. Натомість першою правдивою і чисто українською «сепаратистичною» державою була Галичина Ростиславичів, а першою загально-українською державою була Галичина-Володимирія²⁵ Мстиславичів. За сеї держави почав був український елемент наново перти на схід і на південь, на Дніпро і на Чорне море, одначе скоро той напір був насильно перерваний страшним наїздом Моголів 700 літ тому назад. Український елемент уступив взад на свої раніші становища, на межі

²³ Бруно Кверфуртський (974–1009 рр.) – капелан германського імператора Оттона III, від 1002 р. місійний архієпископ. У посланні до німецького короля Генріха II 1008/1009 р. описав своє перебування при дворі великого київського князя Володимира Святославича.

²⁴ Ідеться про р.Південний Буг.

²⁵ С.Томашівський називає Галицько-Волинське князівство Галицько-Володимирською державою, імовірно в контексті офіційного австрійського означення цього коронного краю як Королівства Галичини й Володимирії. Див.: *Томашівський С. «Королівство Галичини і Володимирії» // Діло (Львів). – 1916. – 23 цвітня. – №104. – С.2–3; Його ж. Українська історія: Нарис І: Старинні і середні віки. – С.87.*

могольського Сходу й європейського Заходу. Границя бігла знов приблизно від середнього Дністра до Случа й Горині²⁶. Що тільки з упадком Золотої Орди, під Литвою і Польщею відкрилася нова можливість завоювання Сходу, на жаль уже не самостійною державою, лише масовою колонізацією. Сю акцію здобування, колонізації й організації східних земель виконали очевидно в першій мірі Волинці і Галичане, як про се свідчать імена всіх головних представників національного життя України в XVI–XVII-ім вв. Взагалі довговікова приналежність українських земель до Польщі мала рішачий вплив на територіальне, етнічне, мовне, культурне і політичне формування української народності, включно до самої новішої національної назви, що навіки остаточно вимовним свідомством... (се не парадокс!) польської участі у процесі творення української нації.

Довершувався сей процес уже по упадку історичної Польщі, під Росією й Австрією. В першій, ще до розбору Польщі, українська колонізація поширилася як ніколи в історії, і здобула ті простори на сході і півдні, що сьогодні творять нашу етнографічну територію. Там же, під впливом європейського національного відродження, народна мова піднялася на становище літературної, натомість у Галичині – у сій правітчині – українська національна ідея прибрала прикмети руху визначно політичного і державного.

V

У повній згоді з генезою й історичними перипетіями українського племені стоїть к у л ь т у р н и й розвиток України. Споконвіку ділилася сучасна Україна на дві полоси: північно-західну – лісову і південно-східну – степову, з середньою перехідною смугою – луговою. Приблизна границя ліса і степу іде зі сходу на захід попід Київ і лише на межі Волині і Поділля повертає на південь до Дністра. Довгі віки вона розділяла осілу людність слов'янську від степових кочовиків азійського роду і тим самим була культурною границею між сими двома суперечними типами. В безнастанній боротьбі сих культур хліборобський північний Захід, ся історична колыска українського племені, взяв верх над степовим кочовиком-розбишаком, здобув неорані степи і піддав їх культурі плуга. Український селянин, що на Херсонщині, Катеринославщині або Слобідщині сьогодні оре й засіває такий колысь дикий степ, єсть нащадком волинського або галицького виходця. В довгій боротьбі хліборобського плуга і степового списа степ переважав не лише політично; він часто абсорбував приходця і переміняв його з осілого хлібороба в типового степовика (Запороже), та остаточно західний дух культури переміг східного противника.

Кілька літ після того, як над українською матірною землею укріпилася влада варяго-руського Києва, Русь стає дефінітивно християнською, беручи учителів і форму нової в і р и з Царгороду. Наслідком сього границя між сферою культурних впливів римської церкви і сферою культурних впливів византійської церкви утревалилася на західній межі українського племені, там, де воно сусідувало з польським. Сей факт мав опісля далекосягли

²⁶ Див. докл.: *Томашівський С.* Поміж двома світами: Як працювала середньовічна дипломатія // Політика. – 1926. – 5–20 березня. – №5/6. – С.61–73.

наслідки. Він справди витворив в Європі два різні культурні типи, латинський і византійський, які стали головними символами європейського роз'єднання на Схід і Захід. Доля веліла, що українське плем'я, поставлене в самому осередку європейського континенту, увійшло з самого початку в орбіту культурних впливів Византії. Одначе тут треба мати на увазі, що церковний розлам між Римом і Византією прийшов аж геть пізніше, і на Русі відчувся що тільки під сам кінець XI-го в., а довершився ще пізніше, бо аж у XIII-ім в., відколи дійсно Рим і Византія стали синонімами двох окремих й обопільно неприяних культурних і політичних світів, Заходу і Сходу. Дальше треба тямити й те, що українські землі старої Русі, як, мабуть, ще перед охрещенням Володимира стояли під впливом римської церкви (перший руський єпископ Адальберт)²⁷, так і потім нераз схилялися в бік Риму, і всі спроби унії Риму з руською церквою починалися з українських земель, Галичини і Волині, поки не завершилися Берестейською унією (1596). Так витворився новий, посередний між Сходом і Заходом, церковно-культурний тип, посередний у тому, що форма мала бути східна, а зміст – західний, тип, що показав свою житненність навіть у впливі на необ'єднану частину громадянства (Петро Могила й київська академія).

Той безпереривний нахил Українців до західної культури зустрічав очевидно і противну течію, що йшла не лише з Царгороду, від церковних сфер, а ще більше з правдивого Сходу, від політичних його сил: Татар і Турків, та з синтези всіх трьох чинників – від Москви. Зокрема треба підкреслити рішачий вплив Татарщини на Русь, на факт дійсного відокремлення її від Заходу (до наїзду Моголів вся Русь, без огляду на церковні окремішности, була без сумніву інтегрантною частиною останньої²⁸ Європи) і перетворення її в Московське царство, так мало подібне до старої Русі. Подібно, що тільки опанування Царгороду Турками цілком убило розвою здатність східної церкви. В таких обставинах українська Русь, піддержуючи дальше контакт із Заходом, могла у відповідному моменті (за Петра В. [еликого]) сповнити велику культурну місію на Сході. Коли те післанництво не багато принесло користей самим Українцям, то вина лежала в тогдішній політичній незрілості наших земляків.

Проти підношення західного жерела української культури – маємо на думці українську надбудову над старою загально-руською культурою – міг би хто ставити суперечний на око факт, що *лі т е р а т у р н е в і д р о д ж е н я* України почалося властиве на Сході, на Західнопрів'ю (Котляревський, Квітка), а не на Заході. Заміт не був би річево оправданий. Наперед тому, що перші лівобережні письменники не лише мали за собою всю українську історичну традицію, а й самі стояли безпосередно під впливом західноєвропейських культурних течій. Далі, епохове значіння тих письменників оснується передусім на впровадженню ними народної мови в літературу, а се мусіло найперше проявитися тільки в тій частині України, де лише народна розговірна мова відокремлювала українську стихію від сусідної і пануючої російської, а

²⁷ Адальберт Магдебурзький (?–981 pp.) – єпископ-місіонер, перший архієпископ Магдебурзької єпархії (968–981 pp.).

²⁸ Так у тексті.

не прим.[іром] в західних землях, де для відокремлення від сусідньої і пануючої стихії польської доволі було окремої азбуки або й обряду. Вкінці, дальший розвиток нової української літератури не лише охопив й інші частини України, а й підпав ще більше під безпосередний вплив західної культури. Так само, як справа літературної мови, пояснюється й історія нашої національної назви. І в сім напрямі також: нашій новій назві «Україна», витвореній над Дніпром, назві первісно чисто географічній, національно-політичний зміст надав головно український Захід.

VI

З поданого вгорі виходить, здається, досить ясно: хоч українська національна територія переважно лежить у східній половині європейського континенту, то сама українська нація, як племінна окремішність, як культурна й політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів. Без того походження і без тих впливів все існування української національності було б незрозуміле щодо своєї минувшини і проблематичне щодо своєї будущини. При сім ще одно певне: що процес творення української національності ще не закінчений, що Українці, хочаби раз-на-все забезпечити свою національну індивідуальність і зрівнати її з іншими культурними націями, мусять здобути і присвоїти собі ще дуже багато необхідних передумов до того на всіх полях громадянського життя; що без того – всі національні зусилля були б Сизифовою працею, в остаточнім висліді – для нас самих і для світу шкідливою; що полупродукти і бастардні форми нежиттєздатні, нездібні до самоурядування (недержавні) і як такі мусять загинати або вічно служити іншим. Які саме цінності мусимо ще придбати до ранішого дорібку, – се довгий акафист²⁹, і тут не станемо читати його; про одно була вже мова на іншому місці, про інше буде ще. Натомість з усею силою і вагою накидається сьогодні принципове питання: По яким зразкам має йтися дальша необхідна праця – по зразкам Заходу чи по зразкам Сходу?

Се питання висувається сьогодні на саме чоло української національної політики, і від відповіді на нього і від приноровленого напряму українського національного життя до сеї відповіді залежить доля нації. Се питання й не теоретичне; воно стало практичною злобою дня. Українці сьогодні розділені таким кордоном, як, мабуть, ніколи у своїй довгій історії. Сей кордон приблизно йде туди ж, де вели й історичні межі між Заходом і Сходом, між їхніми формами політичного й культурного життя. Одначе старі кордони не відмежували ніколи таких суперечних і ворожих обопільно світів, як сей, що тепер ділить нас. Навіть за панування Моголів у Східній Європі, що – як уже згадувано – страшно поглибило й укріпило, у великій мірі навіть просто витворило, роздвоєння між Заходом і Сходом, прірва не була так велика, як сьогодні. Коли раніші контрасти могли віками удержуватися один побіч другого, то сучасні – се відчував кождий з нас – неминучо доведуть до упадку сього або того світу, східного або західного, «євразійського» або європейського.

²⁹ У православній церкві довгий урочистий піснеспів на честь Христа та святих, що виконується стоячи.

З трьох близько споріднених народів географічної Європи – Українців, Білорусів і Москалів – останній всеціло опинився по тім боці європейського провалля, два інші – в переважних своїх частинах. Коли б сьогодні-завтра сей кордон упав і – допустім – переміг Захід, то всі три народи більш-менш однаково відчули б сю переміну і без особливих труднощів почали б продовжати ті форми національного життя, яким перестали жити вісім літ тому назад. Та коли сей кордон удержиться ще два, три, п'ять десятків років або більше? Коли там у новім дусі виросте одно і друге покоління? Очевидно, як переможе Схід, то тогді Москалі будуть першим народом світу; та на випадок – у що твердо віримо – перемоги Заходу? В сім випадку вони, не маючи по «західному» вихованих земляків (сучасна еміграція зникне за якийсь час), опинились би на становищі безрадних і безпомічних тубольців, зданих на всякі рішення переможців. Натомість Українці і Білоруси, маючи земляків іншого, західного типу, зможуть знайти в них неоцінених провідників, оборонців і учителів. Одначе сі земляки, по сім боці європейського провалля, будуть в силі сповнити сей великий історичний обов'язок тільки в такому разі, коли не закопають свого таланту у землю, тільки багато разів помножать його всім тим культурним добром, який той Захід дав всім своїм іншим народам. Тому-то Українці Заходу, не почувайте себе ні комірниками, ні слугами, ні в'язнями; почувайте себе, думайте і робіть як повноправні, споконвічні і незмінні горожане сього Заходу! В інтересі власнім і тих земляків на Сході.

In Stepan Tomashivs'kyi's essay – the neoromantic vision of Halychyna as Ukrainian national "Piemonte". Scientist highlights the history of Ukraine in section of famous thesis about Ukrainian lands as civilizational/cultural crossing. Also in the article asserted the thought of Western origin of political Ukrainian society and Ukrainian national idea.

Keywords: *history of Ukraine, Ukrainian historiography, Halychyna, Tomashivs'kyi.*

